

Paratextos en el discurs literari català durant el franquisme: censura i compromís en els pròlegs de Josep Maria Llompart

Pilar Arnau i Segarra
Universitat de les Illes Balears

*Madrid va connectar amb un precedent ben eficaç
per a embolcallar els textos, tot deformat-los fins a la paròdia:
títols i pròlegs en castellà.*

Maria Josepa Gallofré,
L'edició catalana i la censura franquista (1991)¹

Introducció

L'any 1959, quan Josep Maria Llompart comença la seua tasca prologal, els pitjors temps de la cruenta dictadura militar estaven deixant pas a una 'tímida' obertura del règim. Els estudis sobre la censura del franquisme acostumen a assenyalar que la normativa vigent durant la immediata postguerra (i durant tota la guerra a territoris 'nacionals' com Mallorca)² i les dècades dels quaranta i els primers cinquanta fou aplicada de manera rigorosa i molt severa, però que els seus efectes començaren a disminuir, encara feblement i molt condicionats, a partir de la segona meitat dels anys cinquanta.³

¹ Maria Josepa Gallofré i Virgili (1991) *L'edició catalana i la censura franquista*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàgs. 193-194.

² Recordem que l'aixecament militar va triomfar a Mallorca el juliol de 1936. A més, l'especificitat territorial de l'illa, la seua insularitat, fou el fet que va marcar singularment la brutal repressió franquista. Com diu el títol del famós llibre de Jean Schalekamp, *Mallorca, 1936: d'una illa hom no en pot fugir*.

³ Des de finals dels anys 70, han anat apareixent tota una sèrie d'estudis sobre la censura franquista a les literatures de l'Estat espanyol. Un dels pioners fou Manuel L. Abellán (1980, 1987), els treballs del qual han estat l'origen d'estudis posteriors. Altres estudis destacables ja clàssics són els de Roman Gubern (1981).

Aquest fenomen es traduí a les terres de parla catalana en el fet que les circumstàncies polítiques que havien conformat el sistema repressiu franquista iniciaven una etapa d'afebliment que permetria, a partir de la dècada dels seixanta, una relativa flexibilització en l'edició de llibres en català (Massot i Muntaner 1979). No obstant això, aquesta condescendència del règim franquista no significava una obertura indulgent. Hem de tenir en compte que, fins a l'any 1966, la normativa que regulava la publicació de llibres a Espanya era la promulgada el 29 d'abril de 1938, en plena contesa bèl·lica (Gubern 1981, Llanas 2006). La censura examinava minuciosament els continguts dels textos que hom volia publicar en castellà, en català o en qualsevol altra llengua. Malgrat això, però, les publicacions en llengua catalana augmentaven progressivament, si bé sovint amb l'exclusió completa de llargs fragments o de referents que podien ser interpretats contra la ideologia i la moral imposades, amb la reescriptura de capítols sencers o amb canvis lèxics.⁴ Aquestes pràctiques repressores dugueren l'escriptor Juan Goytisolo, víctima reiterada de la censura, com molts altres escriptors, periodistes, directors de cine o de teatre, a advertir ja l'any 67 que

Quien pretenda estudiar el día de mañana la forma empleada por los novelistas y poetas españoles deberá tener en cuenta, como "índice situacional", la existencia de la censura que la originó (Goytisolo 1976 [1967]:56).

Malauradament, els consells d'un escriptor que patí la censura incessantment no aconseguiren els seus objectius: el que molts lectors actuals no saben, i molts estudiosos desconeixen o silencien, és que

⁴ Sobre la tasca de la censura franquista contra la publicació d'obres en català, referida fonamentalment a Catalunya, existeix una extensa bibliografia, d'entre la que podem destacar els treballs de Manuel Llanas (2006) i Maria Josepa Gallofré (1991a; 1991b; 1991c); especialment sobre la censura a les Illes Balears, existeixen els nombrosos treballs de Josep Massot i Muntaner (1978; 1979; 1992; 1993), alguns fragments de Moll (1975) i de Buades (2001). Clotet / Torra (2010) es basen en la literatura del Principat però també inclouen alguns casos importants de censura a Mallorca.

gran part de les edicions censurades durant el franquisme són les que encara es venen avui en dia a les llibreries, i molt sovint són les úniques de les que disposem:

La banalització de la dictadura és, potser, el més tràgic triomf del franquisme. Ens hi hem acostumat, forma part del nostre ADN: avui encara seguim llegint les versions censurades de molts llibres que o bé no s'han tornat a editar o bé s'han reeditat amb els textos retallats; avui encara no s'han publicat en condicions normals i per a un públic lector normal desenes de llibres apareguts en editorials i revistes de l'exili; avui encara el rastre del franquisme, aquest franquisme que no s'acaba mai, és ben present a la nostra literatura (Clotet/Torra 2010: 23).

La censura literària no solament consistia en esborrar paràgrafs o pàgines senceres, prohibir edicions o suspendre importacions de llibres, sinó que era també, i sobretot, l'instrument per a canalitzar un discurs específic. La seua funció no era únicament mutilar, segrestar o immobilitzar llibres, sinó deixar que d'altres poguessin circular sense cap impediment.

La aplicación firme de la censura tenía como meta la transformación ideológica del panorama cultural y literario, en el marco de una concepción nueva de Estado y Nación. Por tanto, no debemos entender la censura como una actividad únicamente represora, sino también ratificadora de una determinada ideología. (Montejo Gurruchaga 2010: 19)

I per a difondre, i imposar, aquesta ideologia, el nou estat feixista necessitava la col·laboració d'individus propers al règim que fessin de 'lectors', és a dir, de repressors, sovint dels seus propis companys. La tasca de trobar aquest exèrcit de soldats de la ploma, però, fou molt més fàcil del que podríem pensar.

José Mª Alfaro, Subsecretario, se vió tan abrumado por el número de aspirantes que, en vez de otorgarles credenciales, se limitó a comunicar su autorización para incluirlos en las listas de lo que empezó a llamarse lectorado, mencionada nómina que si al final acabó siendo tal, en el

sentido administrativo, en aquella ocasión aun era solamente paso para recibir un encargo remunerado pieza por pieza (Beneyto Pérez 1987: 36)

I la majoria dels censors no eren eclesiàstics, com alguna vegada s'ha dit; sorprenia que 'fuesen tantos los escritores que quisieron ingresar en las nóminas de la censura' (Beneyto Pérez 1987: 36). En realitat, no hauria de resultar tan sorprenent: d'una banda, hi havia molts "intel·lectuals" que havien de manifestar públicament el seu suport al nou règim; de l'altra, hi havia molta escassetat de feina per a escriptors, professors i periodistes, i la censura oferia una remuneració, en una època de gran crisi econòmica. Però és que a més:

la feina de censor devia ser agraïda. Quina sort ser censor de la dictadura! Els censors eren els únics que podien escriure el que pensaven i llegir les obres intactes. Això els devia donar un plus d'intel·ligència [...] Aquesta gent en dos dies es filaven quatre-centes pàgines i les sistematitzaven en quatre línies precises (Vila 2009: 146)

Però no tots els censors destacaven precisament per la seua intel·ligència. A Mallorca capitanejà la censura el militar Francisco Soriano Frade, qui, com a delegat d'Información y Turismo, era qui controlava les poques publicacions que s'hi editaven. Camilo José Cela, que en aquells moments dirigia la revista *Papeles de Son Armadans* -amb el suport de Llompart com a sotsdirector- va fer creure a Soriano que Lázaro Carreter era de la *División Azul* i Blas de Otero un falangista, per tal de poder publicar textos seus. (Arnau i Segarra 2007: 10-11); i Porcel contava com va sol·licitar-li permís per publicar una modestíssima revista que s'havia de titular *Tirant lo Blanc* i que pagaria l'editor Moll, ara, però:

no es que me negara el permiso, sino que me clavó una bronca, teniéndome de pie, por haber intentado cursar la solicitud. La censura no era sólo omnipotente, sino que actuaba con una perversidad inaudita: el escritor se censuraba ya antes de que también lo hiciera el censor (Porcel a Vidal-Beneyto 2007: 320).

Les publicacions en català: els pròlegs

La normativa 'legal' exigia que els pròlegs, com els altres textos que es volien publicar a l'Espanya franquista, fossin presentats a la *Delegación Nacional de Propaganda*, la qual n'autoritzaria –o no– l'edició. La censura analitzava el contingut ideològic de les obres. A més, la llengua era una eina decisiva. L'aparell censor només permetia publicacions en els mal anomenats *idiomas regionales* quan servien per a divulgar els principis del *Movimiento* (Gallofré 1991b: 57).

Durant els primers anys de la dècada dels 40, s'autoritzaven únicament reedicions de clàssics catalans, i només l'enginy –i l'atreviment– d'alguns editors, va aconseguir algunes fites, com el savi Francesc de Borja Moll que, a més de Costa i Llobera, Joan Alcover i Miquel dels Sants Oliver, va poder publicar-hi Miquel Dolç:

En una sol·licitud de permís vaig arriscar-me a incloure l'original d'*El somni encetat*, del jove Miquel Dolç amb tots els honors de 'clàssic i consagrat'; i aquell fou el primer llibre en català, d'autor vivent, que es publicava en la postguerra (any 1943) (Moll 1975: 70).⁵

En efecte, malgrat les condicions adverses, els editors s'adreçaven insistentment a la *Delegación* per a demanar l'autorització de publicar llibres en català, però les traves de la censura eren tantes que alguns preferien deixar de publicar, com Llorenç Villalonga, qui, després d'una fecunda etapa de col·laboració a la premsa franquista,⁶ deixà fins i tot d'escriure als diaris mallorquins

⁵Gallofré i diversos altres especialistes citen *Mosaic* (1946), de Víctor Català com a 'la primera obra de nova creació editada després de la guerra –i no pas cap reedició de textos anteriors–.' (Clotet/Torra 2010: 45). Aquesta informació s'inclou també en treballs sobre la censura publicats fora dels Països Catalans, com ara el de Moreno Cantano (2008: 156). No obstant això, Moll afirma haver publicat el recull poètic de Miquel Dolç l'any 1943, tres anys abans de l'aparició de *Mosaic*, si bé no de forma 'correcta', ja que va fer creure als censors que el poeta mallorquí era un *clàssic*.

⁶Vg. Antoni Nadal (1993) 'Els articles de Llorenç Villalonga en temps de guerra', *Randa* 33, pàgs. 63-129.

entre novembre de 1937 i mitjan 1947. Villalonga estava dolgut amb el règim amb què havia col·laborat perquè la censura li havia prohibit la difusió de la seua novel·la *Madame Dillon*, i de diversos articles: 'vaig deixar pràcticament d'escriure. Intentar editar un llibre resultava una aventura imprevisible perquè una censura fèrria i obtusa mai no sabies per on et sortiria' (Villalonga a Ferrà-Ponç 1997: 148). Fou una mena de 'censura caricaturesca la que addueix que les novel·les no són necessàries per prohibir-li posar en circulació la seua edició particular de *Madame Dillon*' (Ferrà-Ponç 1997: 89-90).

Altres autors, en canvi, preferien publicar sota mà. A Mallorca es publicaren algunes obres clandestinament. El primer pròleg de la postguerra editat sense permís, i per a un cercle molt reduït, fou el de Maria Antònia Salvà al recull poètic *Violetes* (1945), de Mercè Massot.

El 24 de setembre de 1945, dia de la Mercè, Marià Massot sorprenué la seva germana amb un recull de les poesies d'aquesta, preparat amb la discreta ajuda de Guillem Colom i de Miquel Dolç, i prologat per Maria Antònia Salvà, íntima amiga de l'homenatjada (Massot 1978: 210).

Al pròleg, en català, Salvà posa de manifest la seua amistat amb la família Massot, i especialment amb la poetessa. Tot el paratext té un regust estantís, on es barregen, sense defugir un cert to poètic, elements de la religió, com el propi títol, 'Alabat sia Déu', amb descripcions i referències a la societat confessional i més tradicional de Ciutat, i descripcions paisatgístiques idealitzades:

Tant a la muntanya com al pla, troba abundor d'impressions la musa de Na Mercè, "assedegada de bellesa". Allà, la verdor i les aigües, i el cant dels rossinyols i tot quant riu i aleteja dins el poema 'Records de Sóller' i d'altres consemblants. Aquí, són les guàtleres, i els grins i les cigales els qui li diran coses belles, i l'hora del matí i les garbes rossejant al sol, tot un esbart de sentiments poètics que van girant entorn del sentiment religiós, en l'ànima escollida de la poetessa (Salvà 1945: XI).

Però, encara que el règim tenia algunes petites "escletxes", la repressió contra la publicació en llengua catalana continuava, i en

alguns casos es manifestava amb prohibicions, però que incloïen petites 'permissivitats'. L'any 1946 les autoritats franquistes van tolerar l'aparició de llibres en català als aparadors de les llibreries per la diada de Sant Jordi. A més:

Al llarg d'aquell 1946 [...] van sortir bastants llibres en català, una part dels quals produïts per editorials legals i d'altres de tolerats o encara clandestins (Manent/Crexell 1989: 21).

A mitjan anys 40, el *Ministerio de Educación Nacional* començava a tolerar excepcionalment l'edició i la venda de llibres en català. Els historiadors Albert Manent i Joan Crexell (1989: 22-24) reproduïxen un article de la revista *Orientacions* (15-III-1946), publicació barcelonina clandestina, on s'especifica que els gèneres 'més tolerats' eren la novel·la i la poesia, 'sempre que siguin expressió de *lo autóctono* i *lo vernáculo*'. Es permetia, doncs, 'l'esbravament dels catalans en llurs dèries jocfloralistes, completament anodines i inofensives', però es mantenia la prohibició de les traduccions, els assaigs i els llibres de divulgació científica. 'El català no és un idioma de cultura, diuen els franquistes' (Manent / Crexell 1989: 24).

La poesia, en ser considerada més innòcua, es va veure afavorida per aquesta normativa, la qual cosa es traduí en un augment considerable de les publicacions d'aquest gènere.

El que realment intentava el regim, però, era devaluar el català a la categoria de llengua folklòrica i pintoresca. En cap cas se li permetia el rang de llengua de comunicació, de llengua de cultura, de llengua de prestigi.

En aquest context, cal destacar precisament la legislació relacionada amb els pròlegs, que era d'unes característiques molt singulars. Aquests elements paratextuals podien ser censurats per diversos motius: perquè els prologuistes no eren persones properes al règim, perquè els pròlegs contenien elements ideològics 'censurables', o, simplement, perquè estaven escrits en català. Aquestes prohibicions no eren diferents de les que ja existien per a altres tipus de textos. No obstant això, una normativa de 23 de desembre de 1941 explicitava que els pròlegs havien de ser íntegrament en castellà. Sobre aquest tema l'editor i lingüista Francesc de Borja Moll escrivia:

Durant molt de temps no era permès de publicar cap escrit en català, fos en prosa o en vers, si no posaven en castellà el títol i la firma. També hi hagué una temporada en què no es podia publicar un llibre en català si no duïa el títol en castellà i un pròleg també en castellà. Ara imaginau com hauria resultat de ridícul un tom de rondalles mallorquines amb el títol i el pròleg en foraster. Doncs a mi m'autoritzaren (dia 7 de novembre de 1944) la publicació de l'Aplec de *Rondaies Mallorquines*, d'Antoni Mª Alcover, en aquesta forma: 'Esta Delegación Nacional de Propaganda ha resuelto: Autorizar en principio dicha publicación a reserva de cambiar el título por su traducción castellana adecuada y de que la obra vaya precedida de un prólogo en español' (Moll 1975: 71).

Evidentment, Moll no acceptà les condicions de la censura de 1941 per autoritzar l'edició de les *Rondaies* –preferí esperar uns anys– com tampoc no acceptà les exigències prologals de la *Delegación* per a publicar les *Obres Completes* de Maria Antònia Salvà, i això 'malgrat la insistència de Llorenç Riber, que volia encarregar-se de fer aquest pròleg en castellà i que l'havia negociat amb la censura madrilenya' (Massot i Muntaner 1993: 191). En la carta de 8 de febrer de 1944 que Llorenç Riber adreçà a Mercè Massot, podem llegir:

Estimada amiga: Avui he estat a veure el Director General de la Censura de llibres i el resultat ha estat aquest: Que les obres de Maria Antònia Salvà estan autorisades [sic] (sense passar per la censura!) amb la condició única que el títol estigui en castellà i jo escrigui el pròleg.

M'ha acompanyat el bon menorquí Josep M. Ruíz Manent, nebot del que va ser Governador Civil de Mallorca Sr. Manent els primers anys de la República. Hem convingut que el títol sigui: *M.ª Antònia Salvà – Obra poética*. Així tant és castellà com mallorquí. I el pròleg que jo escriuré serà substancialment lo mateix que vaig escriure *en castellà* [doblement subratllat a l'original] sense suscitar massa protestes, quan les obres anaven sortint, en temps de la tirania republicana que tant enyoram [subratllat una sola vegada]. Amb aquesta mateixa condició s'han publicat les obres completes de Verdaguier [...] (Massot i Muntaner 1978: 202-203)

Finalment les obres completes de Salvà es publicaren en diversos volums a l'editorial Moll durant l'any 1948, sota el títol *Obres de Maria Antònia Salvà*. L'escriptor Miquel Gayà, en una carta a Massot, confessava que es podria escriure un llibre sencer sobre els problemes que envoltaren l'empresa d'aquesta publicació (Lladó i Rotger 1996: 99).

Amb tot, la inclusió d'un pròleg, així com del títol i més tard de les notes, en castellà, afavoria la diferenciació entre els elements paratextuals i el text català. Hom volia suggerir que es tractava d'edicions 'especials' o per a 'erudits', que malgrat haver estat escrites en català havien de contenir un 'prólogo y notas en castellano', que era la part científica dels volums. Maria Josepa Gallofré cita diversos exemples dels condicionaments que suposava la presència d'un pròleg en castellà, per imperatiu de les autoritats franquistes. Així, un informe de la censura de desembre de 1941 sobre una cançó deia explícitament que

[...] está autorizada la canción en catalán y en castellano, pero no así el prólogo, que ha de ser exclusivamente en castellano, según la norma de censura que prohíbe todo lo que sea idioma regional a excepción de canciones populares y textos clásicos (Gallofré 1991b: 175).

i tres anys més tard, un altre informe de la *Delegación* continuava la fórmula que imposava els pròlegs en castellà:

Autorizada a reserva de cambiar el título por su traducción castellana y que la obra vaya precedida de un adecuado prólogo en español (Gallofré 1991b: 193).

Sens dubte l'objectiu de la censura era marcar, entenedorament per a tothom, la distància entre els textos en català, de 'creació literària', i els elements paratextuals que els envoltaven. Amb aquesta estratègia censural el text català es presentava com a aïllat, desconnectat de la resta del llibre. El pròleg en castellà tenia una funció estigmatitzadora que contribuïa a distingir el text que introduïa

de la resta de paratextos. El 'prólogo y las notas en castellano' es va convertir en un 'filtro suplementario de lectura' (Camps 2009: 172).⁷

La censura aconseguí guanyar algunes batalles importants: l'*Antologia de la literatura de Mallorca* fou autoritzada el 26 de febrer de 1945 pel *Delegado Nacional de Propaganda* 'a reserva [...] que habrá puesto en castellano además del prólogo las notas críticas' (Massot i Muntaner 1993: 192). Moll tampoc no acceptà aquesta exigència, i l'antologia romangué inèdita.⁸

El juliol de 1951 el règim franquista creà el *Ministerio de Información y Turismo*, que assumia el control de la censura exercit fins llavors per la *Subsecretaría de Prensa y Propaganda*. Davant del nou ministeri nomenà Gabriel Arias Salgado -un dels homes més fidels a Franco-, que s'hi va mantenir fins al 1962. Aquest nou ministeri formulà oficiosament unes 'Nuevas normas sobre idiomas regionales', que foren reconegudes per un funcionari a la tardor de 1951 (Gallofré 1991c: 623). Aquestes normes

permeteren desbloquejar algunes prohibicions i comportaren l'increment de les tisorades com a peatge ineludible i com a alternativa favorable i – en un cert sentit – positiva enfront d'una denegació. [...] aquest increment havia de ser contemplat pels interlocutors catalans com un mal menor (Gallofré 1991c: 623).

En realitat, la situació 'legal' i real no canvià gaire fins a 1966, quan, sota el comandament del nou ministre de *Información y Turismo*, Manuel Fraga Iribarne, que havia substituït Arias Salgado el 1962, fou promulgada la *Ley de Prensa e Imprenta*. Coneguda popularment com la 'llei Fraga', aquesta nova normativa substituïa la

⁷La voluntat d'allunyar el lector de l'obra no solament s'imposà amb la funció dels pròlegs (i les notes i sovint els títols!) sinó també amb l'obligatorietat de publicar les reedicions (de clàssics i consagrats) en la grafia original prefabriana: 'cuanto más antigua e inusual, menos accesible al gran público, y por lo mismo más elitista' (Camps 2009: 172).

⁸Josep Massot explica minuciosament el contingut d'aquesta antologia mai publicada, i reproduïx íntegrament el pròleg en castellà, inèdit i anònim, però que es podria assignar a Manuel Sanchis Guarner. Vegeu Massot i Muntaner (1993: 191-195).

de 1938,⁹ i alleujava la censura prèvia (tret de casos de guerra i d'estat d'excepció). Ara ja no caldria presentar els textos a la censura abans de ser impresos, però calia anar amb compte amb el que hom publicava, ja que el règim imposava restriccions no gaire definides. Si no es 'respectaven', diaris i llibres podien ser 'segrestats' i els seus autors condemnats (Muñoz Soro 2008: 117 i ss.). A Mallorca s'hi segrestaren alguns llibres, com *Marius* (1967), de l'escriptor i periodista cultural Antoni Serra. *Marius* era el segon volum de la trilogia *Camino hacia la horca*, i de fet fou el segon llibre segrestat després de la proclamació de la llei de premsa de 1966. Els motius que al·legà la censura foren que la novel·la de Serra atemptava 'contra la moral catòlica i els principis de l'Església com a institució' (Buades 2001: 493). El segrest d'aquesta novel·la, escrita en castellà, fou més aviat un acte de venjança cap al seu autor que no pas la condemna d'un text que no combregava amb la ideologia tardofranquista. Manuel Abellán veu en el segrest de *Marius*

los esfuerzos de los responsables políticos del franquismo por represaliar en Mallorca las veleidades en las que habían caído determinados hombres públicos de la cultura mallorquina [...].

A diferencia de otros casos se observa en éste como la censura actuó como simple instrumento de represión política y cultural en el reducido espacio de una provincia insular, donde al parecer, la opinión, movilidad y actividad de las personas es más fácilmente controlable que en otros lugares (Abellán 1980: 220).

El segrest de l'obra d'un dels escriptors mallorquins antifranquistes més coneguts dels moments coincidir amb un gran desplegament d'activitat repressiva contra la realització d'actes culturals a tot Mallorca, però molt especialment a la Casa Catalana de

⁹Segons l'historiador de la cultura Javier Muñoz: 'Los propios periodistas y editores estaban cansados de las innumerables trabas que encontraban para llevar a cabo su trabajo y hasta los más afines consideraban que el excesivo control era al final contraproducente, como demostraba la gran caída de la lectura respecto a los tiempos de la República, e iba en perjuicio de la eficacia propagandística.' (Muñoz Soro 2008: 115).

Palma, entre els que cal destacar les tres edicions de les Aules de Poesia, Teatre i Novel·la (1966-1968),¹⁰ les quals suposaren un gran estímul per a molts joves mallorquins de finals dels anys seixanta, i que acabaren sobtadament per imperatius polítics. De fet, els actes al voltant de les Aules acabaren amb els escriptors Antoni Serra i Josep Maria Llompart detinguts a comissaria, on passaren una nit compartint la mateixa cel·la.¹¹

La conseqüència immediata d'aquesta nova situació legal fou l'aparició de l'autocensura, molt notable i explícita a la premsa, però també a nombroses obres literàries. La indefinició de les restriccions provocà que els autors fossin més prudents, per mor de les possibles repressions i condemnes posteriors. L'autocensura s'hi imposava. L'escriptor Baltasar Porcel confessava al respecte, l'any 1975:

Siempre me he autocensurado, como pienso que todo el mundo se ha autocensurado en este país; me he autocensurado porque creo que no existía otra solución [...]. Esto me ha ocurrido centenares de veces, miles de veces; después también en el momento de redactar una cosa me he frenado o he dado la vuelta procurando no emplear palabras nefastas y emplear otro tipo de palabras (Beneyto 1975: 98).

En els darrers anys del franquisme l'autocensura fou una pràctica molt emprada per la major part de creadors. Si bé Porcel ho confessava i, paral·lelament, afirmava que 'no he querido tener nunca la psicosis de la censura' (Beneyto 1975: 99), altres autors no se'n sortien tan bé. Josep Pla, que vivia amb l'ai al cor per la censura (Vila 2009: 123), confessava en una carta al seu editor que 'La censura m'obsessiona i no em deixa dormir' (Vila 2009: 148), i en una altra carta deia que:

He tornat a llegir el llibre i em pregunto: el deixarà passar la censura?
Deixarà passar les dues últimes històries? Potser és una obsessió que tinc

¹⁰Sobre la importància de les 'Aules', vegeu Vidal Alcover (1971) i Ginard i Féron (1994: 274-275).

¹¹Sobre la detenció de Llompart a les darreres Aules vegeu Serra (1981) i Arnau i Segarra (2011).

de la censura –després de tants anys- però tinc una por cervical. Si es produeix una catàstrofe, afectarà tot el meu sistema moral” (Vila 2009: 148-149).

La pressió de la censura fou un dels temes més importants sobre els quals giraven les reflexions de l'epistolari de Pla a Josep M. Cruzet, l'editor de *Selecta*, que s'escrigueren fins a l'any 1962.¹² Uns anys més tard, Pla confessava en una entrevista que s'autocensurava, però que 'yo no tacho nada. No pienso más que en hacer el artículo y que me lo paguen. Como todo el mundo que escribe.' (Beneyto 1975: 183). I a la pregunta de si mai li havien ratllat alguna frase, o alguna paraula, Pla responia dràsticament: 'En los libros, jamás. En los artículos he perdido tantos como usted quiera' (Beneyto 1975: 183).

No hem d'oblidar que l'article 64 de la llei de Premsa va estar en vigor almenys fins al 1980, tal i com demostren els informes dels censors (Clotet / Torra 2010: 218). Per tant, el règim seguí vigilant tot tipus de publicacions, i es veia legitimat per a segrestar les que no li semblaven oportunes.

No obstant totes aquestes restriccions, alguns autors es deixaven portar per les seues conviccions, i empraven precisament els pròlegs per a manifestar els seus neguits, la qual cosa, evidentment, no podien deixar passar per alt els censors. Joan Fuster, en el pròleg a *El quadern gris*, que s'havia d'incloure a l'edició de les *Obres Completes* (1966) de Pla, no s'autocensura gaire quan escriu:

Però ocorre que la literatura catalana no és com les altres. Unes hostilitats internes l'afecten en el seu mateix suport: la llengua. I estrangular l'idioma en alguns nivells extraliteraris medulars –l'escola, el tebeo, el cinema i l'administració, el diari i l'acadèmia-, la literatura que hi sobreviu és com un fantasma, una planta sense arrels o un noble animal castrat. Ho és, o ho serà. La tragèdia de la literatura catalana radica en el fet que, mentre Carles Riba escriu *Salvatge cor*, o Joan Oliver *Vacances pagades*, o Salvador Espriu la *Primera història d'Esther*, els veïns de Barcelona, i els de Sueca, llegeixen els “coyotes” de José Mallorquí o les novel·les de José M. Gironella. L'hermetisme poètic, l'especulació

¹²Vg. Pla / Cruzet (2003).

tècnica, les mil sublimitats que uns i altres exercitem per imperatius culturals notoris creixen i s'agosten en el buit. O gairebé. Aquest mandarínisme forçat suposa una rèmora impressionant. En un marc tan fosc hem de precisar el perfil literari de Josep Pla, que hi dissona (Vila 2009: 149-150).

El pròleg fusterià aparegué a les *Obres Completes*, però amb profundes tisorades, llargs fragments en foren exclosos, com el que acabem de llegir, i, a més, molt probablement sota la influència de la seua lectura, els censors tornaren a analitzar i sospesar *El quadern gris* (del qual ja se n'havia autoritzat la publicació dos anys abans, el 1964) i hi exigiren alguns canvis “por razones políticas”. Fins que no es pogueren comprovar les noves esmenes, els censors no n'autoritzaren la publicació (Clotet /Torra 2010: 115-116).

Una de les conseqüències més explícites de la censura sobre els pròlegs fou el fet que, fins a finals dels anys cinquanta, aquests paratextos no duïen títol, o la paraula “pròleg” era substituïda per altres noms, com ara “Quatre mots d'advertència”, que fou el títol del pròleg autorial a *De l'agre de la terra* (1947), de Costa i Llobera; “Joan Alcover”, pròleg autorial a *Poemes* (1948), de Joan Alcover; o “Visita, abans...”, pròleg de Bernat Vidal i Tomàs a *Entre el coral i l'espiga* (1952), de Blai Bonet. A poc a poc, però, prologuistes i editors anaren perdent la por a la censura i a finals de la dècada dels cinquanta un 50% dels pròlegs dels llibres en català ja apareixien encapçalats pel mot pròleg o per algun dels seus sinònims (Devís 2001: 63). L'altra dada destacable fou l'augment important dels pròlegs al·lògrafs, amb escriptors que assumiren la faceta de prologuistes (alguns, més prolífics que d'altres), com ara Salvador Espriu, Joan Fuster, Francesc de Borja Moll, Manuel Sanchis Guarner o Llorenç Villalonga.

La restringida permissivitat que es desenvolupà durant els anys seixanta va produir un augment de les publicacions en català, però no va ser fins al 1977 que l'activitat editorial en la nostra llengua va assolir unes xifres similars a les de l'any 1936 (Moreno Cantano 2008: 158-159). Al mateix temps, la presència de pròlegs augmentava de forma progressiva. Però no només creixia la quantitat, sinó la seua importància i visibilitat. Moll adjudica un valor determinant al fet que

els volums del *Cançoner Popular de Mallorca*, del Pare Ginard, publicats entre 1966 i 1975, trigaven molt a aparèixer “per la meua lentitud per a redactar el pròleg de cada tom” (Moll 1975: 219). Sense pròleg, no hi havia publicació.

Durant la dictadura, diversos autors empraren els autopròlegs per a defensar-se o per a justificar algunes actituds ideològiques o lingüístiques. Eugeni d’Ors, al seu pròleg a l’edició de 1946 de *La Ben Plantada*, revisa els conceptes de “Raça” i de “Nació” i es defensa de les

mil veus que feien córrer [...] que [una actitud lingüística seua] obeïa a algun personal canviament polític. Res més lluny de la veritat. La millor prova en serà la publicació present, que es prepara vint-i-cinc anys més tard que la primera. (D’Ors 1946: 9)

L’autoprologuista, adscrit en aquells moments al grup d’intel·lectuals catalans col·laboracionista amb el règim, se sentí així obligat a reinterpretar públicament alguns elements de la seua obra anterior al 36, amb la finalitat de demostrar la seua fidelitat a la ideologia franquista.

En un altre angle autojustificatiu ideològic se situà Llorenç Villalonga, que utilitzà el pròleg autorial a la primera edició en català de *Bearn* (1961) per a “explicar” la seua col·laboració amb el règim franquista: “m’havia esforçat a favor de la moderació; havia tractat de dur certs energúmens pels camins de la tolerància”. Hi repeteix diverses vegades que el seu objectiu era “salvar vides i llibertats”, i hi canonitza la frase: “Jo era un vell liberal que, si guardava les formes, era precisament per dir la veritat”,¹³ un díptic que li agradava de repetir a les entrevistes posteriors a aquest pròleg, en un intent d’autojustificació de les seues actituds polítiques durant la Guerra Civil:

¹³Sobre la importància ideològica i literària d’aquest autopròleg, contextualitzat en el moment de la seua redacció, vegeu Ferrà-Ponç (1997: 50-51). Jaume Vidal Alcover també parla d’aquest díptic, i de les seues variants, a Vidal Alcover (1980:13).

Ara, devora la foganya, havia penjat el punyal gairebé florentí, proveït d'unes calaletes per a posar-hi substàncies verinoses, que havia passejat sense verí pel Born de Ciutat; l'havia trobat en una panòpia de ca meva, oblidat i rovellat, entre altres andròmines del segle XVI (un segle pel qual no tenc cap particular estimació). Si el punyalet era escenogràfic, no ho era menys la camisa, sota la qual vaig dissimular un jersei, així es deixaren sentir els primers freds d'aquell tristíssim octubre (Villalonga 1961: 19).

Aquest intent de minimització de les actituds de Villalonga resulta inversemblant per als lectors que coneguin els treballs d'historiadors com Josep Massot i Muntaner i David Ginard, o d'historiadors de la literatura i la cultura com Damià Ferrà-Ponç, Pere Rosselló o Antoni Nadal.¹⁴

Compromís dels prologuistes

Amb l'arribada dels anys seixanta, s'inicia un incomparable esclat autorial, que es consolidarà en els setanta, i tindrà lloc tant a Catalunya com a Mallorca i al País Valencià. L'increment del nombre d'escriptors provocà la necessitat de cercar 'presentadors-avaladors', és a dir, nous prologuistes. Els joves autors, completament desconeguts, i la gran majoria sense precedents literaris familiars, cercaven un aval escrit dels escriptors de generacions anteriors que els havia de servir de presentació. Primer, en el moment d'adreçar-se a les editorials a la recerca d'editor, i, segon, davant el públic lector, el qual, d'altra banda, estava mancat de coneixements sobre la història literària i

¹⁴En una entrevista en què li demanen diverses vegades la seua opinió sobre la censura franquista i la censura en la seua obra, Villalonga evita respondre sobre el tema. L'entrevistador li demana sobre la seua experiència vital durant la Guerra Civil, a la qual cosa Villalonga contesta: 'En Mallorca tuvimos que escoger entre los rojos y los azules. Como la mayoría no éramos rojos, fuimos, pues, azules. Yo también vestí la camisa azul, y me fue muy útil para ayudar a una serie de gente, a catalanistas en concreto, cuya situación no era muy ventajosa...' (Beneyto 1975: 58).

cultural pròpia, que havia estat apartada de l'ensenyament, de les llibreries i de les biblioteques públiques. I és que el potencial públic lector no disposava de gaires criteris selectius a l'hora de decantar-se per un llibre o per un altre: li mancaven coneixement i tradició literària, i un mercat llibreter i cultural ben estructurat.

En el microcosmos literari català no eren gaires els autors que podien assumir aquesta faceta d'avaladors. Molts autors s'havien exiliat, havien mort o simplement ja eren massa majors per assumir aquesta tasca dinamitzadora de la literatura, i durant gairebé un quart de segle les condicions havien estat completament contràries a l'aparició de noves veus autorials. Un dels nous autors que se sumà a la faceta prologal fou Josep Mª Espinàs, qui, al pròleg a *La jungla del seny* (1964), de Rafel Bigorra, ironitzava hiperbòlicament:¹⁵

He aconseguit d'arribar als trenta-cinc anys sense escriure cap pròleg: al nostre país ho considero un èxit. (No s'hi val la modèstia de dir que la pròpia insignificança explica que no hagi prologat cap llibre: he vist dotzenes de pròlegs firmats no se sap per qui, i no se sap per què). Però m'ha arribat el moment [...] (Espinàs 1964: 7).

i més endavant, amb un to irònic encara més greu, aclareix:

que consti un petit detall: l'autor no m'ha demanat que jo li faci el pròleg, sinó que jo li he demanat, a ell, que me'l deixi fer. Ho he demanat lliurement, sense coacció de cap mena. Ho he demanat en una explosió d'entusiasme. (Espinàs 1964: 7)

Una de les funcions bàsiques dels pròlegs és aconsellar la lectura del llibre que presenten. En l'àmbit literari català dels darrers anys del franquisme i de la transició, amb l'explosió de publicacions, la pràctica de prologar esdevingué un compromís. Aquest fenomen aparegué a causa, entre d'altres mèrits, de les funcions didàctiques i formatives de moltes editorials (la manca d'una tradició d'ensenyament de la literatura pròpia es va compensar amb moltes

¹⁵Sobre la ironia en els paratextos prologals podeu veure Arnau i Segarra (2015).

estratègies) i al fet que, com ja hem dit més amunt, mancaven prologuistes, és a dir, escriptors de reconegut prestigi i amb una llarga carrera literària que poguessin o volguessin assumir-ne la tasca. I és que, com també ja hem dit més amunt, els anys del franquisme no havien propiciat l'aparició de noves veus literàries. En aquest context temporal destaquen, quantitativament i qualitativa, dos prolífics escriptors-prologuistes: el valencià Joan Fuster (Sueca 1922 - 1992)¹⁶ i el mallorquí Josep Maria Llompart (Palma 1925 - 1993). Els estudiosos fusterians no es posen d'acord sobre el nombre exacte dels seus pròlegs, que oscil·la entre els quaranta-vuit i el centenar.¹⁷ Segons el nostre inventari, Llompart va escriure un centenar de pròlegs al·lògrafs,¹⁸ quatre pròlegs de traductor i cinc pròlegs autorials. L'autor en va escriure a textos de poesia, de teatre, de novel·la; a antologies, a originals catalans i traduccions (sobretot antologies pròpies de poesia gallega i portuguesa). El prologuista emfatitza els trets positius dels textos que prologa, però sovint tampoc n'amaga les mancances, en una voluntat d'equilibri favorable a l'escriptor, i a la difusió de la literatura catalana en general. La intenció de Llompart no és seleccionar els millors manuscrits per a prologar-los, ni desprestigiador autors o obres, sinó crear un ambient propici a la lectura del llibre. Perquè la ferma voluntat del prologuista és dual: normalitzar -o recuperar- la literatura catalana mitjançant la continuïtat i instruir el lector (Arnau i Segarra 2014b).

Llompart féu de prologuista (com també de crític i historiador literari, de conferenciant, de presentador de llibres, etc.) amb una gran voluntat de servei al país. Eren temps difícils, i l'autor era ben

¹⁶La faceta de Joan Fuster com a prologuista ha estat estudiada per diversos especialistes. Vegeu Devís (2001) i Pérez Moragón (1993).

¹⁷Segons els apèndixs d'Anna Devís, hem pogut comptar que Fuster va escriure dinou pròlegs al·lògrafs, sis pròlegs de traductor, i vint-i-tres pròlegs autorials (Devís 2001: 179-183). En canvi, segons els llistats publicats a *Fuster entre nosaltres*, el crític valencià publicà seixanta-tres pròlegs al·lògrafs, vint-i-tres pròlegs a catàlegs i catorze pròlegs a discos.

¹⁸No tenim dades absolutes del nombre de pròlegs al·lògrafs escrits en català entre 1959 (any en què Llompart publicà el primer) fins a 1993 (any de la seua mort), peròensem que pot haver estat el prologuista al·lògraf més prolífic de la literatura catalana del període assenyalat.

conscient de la manca de persones capacitades i sobretot disposades a fer el sacrifici de prioritzar la divulgació i el coneixement de la llengua, la literatura i la cultura catalanes per damunt de la pròpia vida privada:

Si fóssim en un context com Déu mana, no els hauria escrit [...] Però en aquest país nostre de les nostres penes no valen vocacions ni aptituds, i tots hem de treballar, com millor sabem, en allò que les circumstàncies de cada moment ens imposen.

[És] la història d'un sacrifici, d'una obligada i vull creure que també eficaç, pèrdua del meu temps. I d'una ferma voluntat de servei a la cultura dels Països Catalans. Sacrifici i pèrdua de temps que –no cal dir-ho– repetiré sempre que calgui, i voluntat de servei que mai no em mancarà mentre em resti un bri d'alè. (Llompарт 1982: 9)

El sacrifici de Llompарт es materialitzà en una gran quantitat de textos publicats¹⁹ i en un nombre encara no definit de treballs inèdits, sobretot manuscrits de presentacions de llibres i conferències culturals i polítiques²⁰ que han romàs inèdites.

D'altra banda, cal tenir en compte que tant Llompарт com Fuster, els dos grans prologuistes catalans de la segona mitat del segle XX, tenen en comú el fet que no van ser gaire prologats, és a dir, que els seus llibres es publicaren sense aquest tipus de paratextos. Respecte a Fuster, Francesc Pérez i Moragón justifica aquesta mancança de les seues obres amb dues (tres, com veurem) hipòtesis:

La primera és que Fuster, fart de fer de prologuista, no va tenir massa inclinació a carregar unes altres persones amb treballs que a ell, en ocasions, podien resultar-li incòmodes. La segona és que Fuster concebia

¹⁹Fins ara tenim inventariats uns 350 treballs llompartians, entre ressenyes i crítiques literàries, estudis extensos, traduccions, antologies, pròlegs, articles en revistes literàries i en suplementos culturals, col·laboracions en enciclopèdies i diccionaris literaris, llibres de poemes, d'assaig, etc.

²⁰Caldria recordar que als anys 70 i 80, Llompарт fou un dels intel·lectuals més compromesos amb les reivindicacions democràtiques i autonòmiques. (Vg. Arnau i Segarra 2011).

els seus llibres –tant si responien a un projecte únic com si aplegaven un conjunt d'escrits abans dispersos–, amb una capacitat de comunicació amb els lectors suficient perquè fos inútil cap mediació estranya. I, encara, m'agradaria suggerir una altra possibilitat: Fuster era tan tímid que no gosava fer aquell paper que han fet tants escriptors, en un moment o altre, i que consisteix a buscar per als seus escrits algú que, prologant-los, els donés autoritat –o autorització– perquè poguessen entrar en el circuit habitual de lectura (Pérez i Moragón 1993: 191).

Si canviem el nom de Fuster pel de Llompart, pensem que els possibles motius al·legats per Pérez i Moragón li són fàcilment aplicables. Llompart no demanà pròlegs per a les seues obres més que en comptades ocasions, probablement perquè l'enujjava fer-ho, i també per timidesa. I és que el pròleg, a més de testimoni sociològic i literari, i de manifestació patent de les males relacions entre la literatura catalana i el poder establert en aquells temps, és també una eina per a conèixer els autors de les obres prologades, i els propis prologuistes.

Bibliografia

- Abellán, M. (1980). *Censura y creación literaria en España (1939-1976)*, Barcelona: Ediciones Península (Temas de historia y política contemporánea 9).
- _____. (1987). “Fenómeno censorio y represión literaria” en *Censura y literaturas peninsulares. Diálogos Hispánicos de Amsterdam*, 5, Amsterdam: Rodopi, pàgs. 5-26.
- Arnau i Segarra, P. (2007). “Introducció” a Josep Maria Llompart, Articles i traduccions a *Papeles de Son Armadans (1956-1961)*, Barcelona/Palma: Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Universitat de les Illes Balears, Departament de Filologia Catalana i Lingüística General (Biblioteca Marian Aguiló 44), pàgs. 5-29.
- _____. (2011). *Josep Maria Llompart: Un home polifacètic al servei del país*, Palma: Ajuntament de Palma (Biografies de Mallorca 27).

- _____ (2014). “Josep Maria Llompart: prologuista fecund i mentor literari” en *RANDA*, 74, *Miscel·lània Josep Miquel Vidal Hernández*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (*en curs d'edició*).
- _____ (2014b). “Estudi dels pròlegs al·lògrafs de Josep Maria Llompart” en *Estudis de llengua i literatura Catalanes / LXVIII. Miscel·lània Jordi Bruguera*, Vol.2, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pàgs. 205-252..
- _____ (2015). “Indicadors lingüístics de la ironia verbal en textos escrits paratextuals: l'exemple del *corpus* de pròlegs de Josep Maria Llompart” (*en curs d'edició*).
- Beneyto, A. (1975). *Censura y política en los escritores españoles*, Barcelona: Plaza & Janés.
- Beneyto Pérez, J. (1987). “La censura literaria en los primeros años del franquismo” en Abellán, Manuel (ed.), *Censura y literaturas peninsulares. Diálogos Hispánicos de Amsterdam*, 5, Amsterdam: Rodopi, pàgs. 27-40.
- Buades i Juan, J.M. (2001). *Intel·lectuals i producció cultural a Mallorca durant el franquisme (1939-1975)*, Palma: Cort (Els Ullals 6).
- Camps, A. (2009). *Italia-España en la época contemporánea. Estudios críticos sobre la traducción y recepción literarias*, Bern: Peter Lang AG.
- Clotet, J./Torra, Q. (2010). *Les millors obres de la literatura catalana (comentades pel censor)*, Barcelona: Acontravent (Abans d'ara 9).
- Devís, A. M. (2001). *El llindar literari. (Joan Fuster i altres naufrags: 1940: 1970)*, València: Edicions 3i4 (Quaderns 3i4, 52).
- Espinàs, J.M. (1964). “Pròleg” a Rafel Bigorra *La jungla del seny*, Palma: Editorial Moll (Biblioteca Raixa 68), pàgs. 7-9.
- Ferrà-Ponç, D. (1997). *Escrits sobre Llorenç Villalonga*, Barcelona / Palma: Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Universitat de les Illes Balears. Departament de Filologia Catalana i Lingüística General / Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Miquel dels Sants Oliver 6)

- Gallofré Virgili, M.J. (1991a). “Les nuevas normas sobre idiomas regionales i les traduccions”, *Els Marges*, 44, pàgs. 5-17.
- _____ (1991b). *L’edició catalana i la censura franquista*, Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat.
- _____ (1991c). “La conjuntura de 1951 i els criteris de censura”, *Miscel·lània d’homenatge a Josep Benet*, Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, pàgs. 621-630.
- Ginard i Féron, D. (1994). *L’esquerra mallorquina i el franquisme*, Palma: Edicions Documenta Balear.
- Goytisolo, J. (1976). “Los escritores frente al toro de la censura”. *El furgón de cola*, Barcelona: Seix Barral, pàgs. 51-61 (1a. Edició 1967).
- Gubern, R. (1981). *La censura. Función política y ordenamiento jurídico bajo el franquismo (1936-1975)*, Barcelona: Península.
- Lladó i Rotger, F. (1996). “Polèmica entorn a l’edició de les Obres Completes de Maria-Antònia Salvà (1944-47)” en Julià i Capdevila, Lluïsa (ed.), *Lectures de Maria-Antònia Salvà*, Palma / Barcelona: Departament de Filologia Catalana i Lingüística General, Universitat de les Illes Balears / Publicacions de l’Abadia de Montserrat, pàgs. 99-124.
- Llanas, Manuel (2006). *L’edició a Catalunya: el segle XX (1939-1975)*, Barcelona: Gremi d’Editors de Catalunya.
- Llompart, J.M. (1982). *Reòrica i poètica*, 1, Palma: Editorial Moll (Raixa 126).
- Manent, A. / Crexell J. (1989). *Bibliografia catalana: cap a la represa (1944-1946)*, Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat.
- Massot i Muntaner, J. (1978). *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra (1930-1950)*, Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat (Biblioteca Serra d’Or 14).
- _____ (1979). “La represa del llibre català a la postguerra”, en *Els Marges*, 17, pàgs. 88-102.
- _____ (1992). *Els intel·lectuals mallorquins davant el franquisme*, Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat (Biblioteca Serra d’Or 110).

- _____ (1993). *Llengua, literatura i societat a la Mallorca contemporània*, Barcelona: Curial/Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Textos i Estudis de Cultura Catalana 29).
- Moll, F. de B (1975). *Els altres quaranta anys*, Palma: Editorial Moll (Els Treballs i els Dies 12).
- _____ (1984). "L'aventura editorial d'un filòleg", *Anthropos*, 44 (desembre), pàgs. 17-22.
- Montejo Gurruchada, L. (2010). *Discurso de autora. Género y censura en la narrativa española de posguerra*, Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- Moreno Cantano, A. C. (2008). "La censura franquista y el libro catalán y vasco (1936-1975). La nueva España: *Imperio del libro españolísimo*" en Ruíz Bautista, E. (coord.) *Tiempo de censura: la represión editorial durante el franquismo*, Gijón: Trea, pàgs.143-172.
- Muñoz Soro, J. (2008). "Vigilar y censurar. La censura editorial tras la ley de Prensa e Imprenta, 1966-1976", en Ruíz Bautista, E. (coord.) *Tiempo de censura: la represión editorial durante el franquismo*, Gijón: Trea, pàgs. 111-141.
- Nadal, A. (1993). "Els articles de Llorenç Villalonga en temps de guerra", *Randa* 33, pàgs. 63-129.
- d'Ors, E. (1946). "Pròleg a una anterior edició" a *La ben plantada*, Barcelona: Selecta, pàgs. 9-15.
- Pla, J. / Cruzet, J.M. (2003). *Amb les pedres disperses: cartes 1946 – 1962*, Ed. i pròleg de Maria Josepa Gallofré Virgili, Barcelona: Destino.
- Pérez i Moragón, F (1993). "Fuster prologuista", *Fuster entre nosaltres*, València: Conselleria de Cultura (Homenatge 2), pàgs. 121-125.
- Salvà, M.A. (1945). "Alabat sia Déu", pròleg a *Violetes*, de Mercè Massot [edició clandestina], pàgs. IX-XII.
- Salvador, V. (1988). *La frontera literària. (Dotze discursos sobre el discurs)*, Barcelona: PPU, 1988.
- _____ (1990). "El plaer del paratext", *Lletra de canvi*, 25, pàgs. 7-9.
- _____ (1992). "Fuster sobre Fuster o l'autolegitimació pel pròleg", *Revista de Catalunya*, 66, pàgs. 119-134.

- Serra, A. (1981). *Gràcies, no volem flors. Cròniques de la clandestinitat*, Barcelona: La Magrana.
- Vidal Alcover, J. (1971). “La literatura a Mallorca, 14. Les aules de poesia, de teatro [sic] i de novel·la”, *Diario de Mallorca* (6 de maig), pàg. 25.
- _____ (1980). *Llorenç Villalonga i la seva obra*. Barcelona: Curial.
- Vidal-Beneyto, J. (2007). *Memoria democrática*. Madrid: Foca.
- Vila, E. (2009). *El nostre heroi Josep Pla* (2a edició revisada, 1a 2009), Barcelona: Acontravent.
- Villalonga, LL. (1959). “Pròleg” a *Els condemnats. Tragèdia en tres actes*, de Baltasar Porcel. Palma: Editorial Moll (Raixa 38), pàgs. 7-17.
- _____ (1961). “Pròleg de l’autor” a *Bearn*, Barcelona: Club Editor (El Club dels novel·listes. Biblioteca Catalana de novel·la XX), pàgs. 15-21.